80-87 Sosiologi i dag, årgang 42, Nr. 1/2012

Bokessay

Litteratur/sosiologi/kunst

Pål Strandbakken
Statens Institutt for forbruksforskning

Rasmus Antoft, Michael Hviid Jacobsen & Lisbeth B. Knutsen (red.): *Den poetiske fantasi – om forholdet mellom sociologi og fiktion.* Aalborg: Aalborg Universitetsforlag 2010, 360 sider

Fredrik Engelstad: *Maktens uttrykk. Kulturforståelse som maktanalyse*. Oslo: Universitetsforlaget 2010, 344 sider

Forholdet mellom sosiologi og litteratur, eller mellom sosiologi og kunst i videre forstand, kan angripes fra en rekke mulige posisjoner, og kan vinkles på ulike måter. Vi kan vurdere sosiologiske tekster estetisk; eller det vil vel si estetisk *også*. Robert Nisbets bok *Sosiologi som kunst* (1976, norsk utgave 1978) er et kjent eksempe, som når han beskriver hvordan Marx skildrer kapitalismen som "strukturer i bevegelse", og hvordan han ser på Marx' parsellbønder og arbeidere og Webers byråkrater og puritanere som litterære portretter av viktige sosiale typer. Den engelske tittelen er enda sterkere enn den norske; *Sociology as an Art Form*. En annen vinkling er når man anvender skjønnlitteratur som kilde til kunnskap om et felt eller en periode. Knut Odner gjør et slikt grep, etter min oppfatning bare delvis vellykket, i sin ellers utmerkede Veblen-studie (Odner 2005). Han baserer sitt kapittel 7; Veblens Amerika, stort sett på lesninger av samtidig amerikansk skjønnlitteratur, som gir muligheten "til å sette seg inn i samfunnet og dets psykologi" (Odner s. 98). En tredje er når sosiologen bedriver litteratursosiologi, eller kunstsosiologi; beskriver den litterære institusjonen, eller holder lesing og forbruk av kultur opp mot bakgrunnsvariabler som kjønn, alder, inntekt, klasse osv. *Distinksjonen* av Bourdieu (1984) ligger der (der *også*).

Videre har vi sosiologiske forfattere som også driver et allment eller fiksjonsbasert forfatterskap på siden, som for eksempel Richard Sennett (eller Lars Ove Seljestad og Thomas Hylland Eriksen). Her er vi i et grenseland, hvor det også er mulig å tenke seg samfunnsvitenskapelige innsikter og fordommer formidlet skjønnlitterært, som hos Rousseau og Thomas More. I scenarioteknikker kan vi vel hevde at en form for skjønnlitteratur er en samfunnsvitenskapelig genre, riktignok vanligvis med uhyre små litterære ambisjoner. Også kan litteratur leses med et *sosiologisk blikk*, ikke bare på institusjoner og forfattere, men også på innhold. Hvorfor er det flere traktorer og mer hjemmebrent i litteraturen enn i den sosiale virkeligheten? Eller omvendt, hvorfor er det så mange færre romanpersoner som sliter med tennpluggene på traktoren (joda, gråtass er bensindrevet og har derfor tennplugger), enn det er romanpersoner som sliter med doktorgraden i litteraturvitenskap? Et morsomt bidrag i denne genren er Dag Østerbergs gjennomgang av den norske romanhøsten 1979 med henblikk på hovedpersonenes klassebakgrunn, romanenes politiske grunnsyn og kjønnsrollemønstre (i Østerberg 1997).

De to bøkene som er i fokus for dette essayet (vel og merke ikke en "anmeldelse", men et essay, som jeg tolker dit hen at jeg har rett til å ta tak i noe som interesserer meg), går på ulike måter inn i slike skjæringer mellom sosiologi og litteratur/kunst. Engelstads *Maktens uttrykk* skal handle om kulturforståelse som maktanalyse, og gjør vel til dels det, mens den danske artikkelsamlingen handler om veldig mye forskjellig; fra Chicagoskolens sosiologi til dogmefilmer og bruk av terapeutiske sjokk i pedagogikken. Jeg tillater meg suverent å bryte med alfabetlogikken, og konsentrerer meg om Engelstad før Antoft m.fl., ikke minst fordi *Maktens uttrykk* er tematisk mer samlet enn den *Den poetiske fantasi*.

Fredrik Engelstad har tidligere publisert arbeider om skjønnlitteratur; Ibsen og Bjørnson (Engelstad 1992), og selvfølgelig om makt, og på ett nivå kunne jo *Maktens uttrykk* være en måte å forene disse to tematikker på. Boken strekker seg imidlertid mot å være noe mer enn det. I forordet gir han to prinsipielle innspill til forholdet mellom skjønn og noe mindre skjønn litteratur, for å karakterisere selve prosjektet:

> *Bilder og fiksjonstekster kan beskrive sosiale relasjoner på måter som etablerte forskningsmetoder ikke uten videre fanger inn* (s. 7), og

> *De kan ikke erstatte empirisk sosiologisk analyse, men kan bidra til å berike den sosiale forståelsen ved å utvide og nyansere tilfanget av modeller og idealtyper* (s. 7).

I tillegg søker han å bruke fiksjonsmaterialet til å vurdere og kritisere etablerte maktteorier. Det anvendte fiksjonsmaterialet kommer i stor grad fra Ibsen og Shakespare (ca. halvparten av kapitlene), mens han av teoretikere særlig fremhever Coleman, Bourdieu og Foucault. Jeg kunne nevne flere fiksjonsforfattere pluss filmregissører og adskillig flere teoretikere, men vi snakker om en bok på 340 sider, med 19 kapitler organisert i 5 deler. Selv en helt overflatisk gjennomgang av innholdet og grepene ville komme til å fylle tre sider med oppramsingsprosa, som muligens kunne ha tilfredsstilt Riksrevisjonen, men neppe noen andre. Derfor nøyer jeg meg med å gå inn på noen tekster som pirrer min opptatthet av dette skjæringsfeltet mellom litteratur/kunst og samfunnsvitenskap.

I den innledende, ikke uttømmende, listen over mulige tilnærminger nevner jeg muligheten for et sosiologisk blikk på litteraturens innhold (altså ikke på dens produksjonsbetingelser). Det er veldig lett å tenke seg dette forfalle til lettvint opptelling av halvinteressante karakteristika, og/eller til en blindhet overfor det litterære ved fiksjonstekstene. Men i kapitlet *Ibsen i sosiologisk perspektiv* demonstrerer Engelstad hvordan en (mulig) sosiologisk lesning gir noe annet enn mulige litterære, eksemplifisert ved en gjennomgang av Ibsens samtidsdramaer etter 1890 (vi snakker om Ibsens samtid, ikke om vår). Der hvor Atle Kittangs "litterære" perspektiv (anførselstegn fordi det kunne finnes utallige litterære perspektiver og fordi det sosiologiske perspektivet også strengt tatt er litterært) tar utgangspunkt i Ibsens Nietzsche-pregede hovedpersoner; deres vilje, evne og prosjekter, setter Engelstad fokus på deres omgivelser og betingelser. Samtidig er det lett å avvise påstander om reduksjonisme og sosiologisme ved å gjøre oppmerksom på at "sosiologisk lesemåte kan bare være en av flere mulige" (s. 29). Mindre imponert er jeg av *Henrik Ibsen som maktutreder*, som mer er en tradisjonell idéhistorisk gjennomgang av Ibsen-stykker i lys av Nietzsche og Weber, selv om det også her er noen veldig interessante innsikter. *En folkefiende* som illustrasjon av elitens evne til "ikke-beslutninger" er ett eksempel, betydningen av Webers karisma i *Kongsemnene* et annet. I og med at vi er nordmenn trekker jeg frem enda et av Ibsen-kapitlene: *Frihet, adel og livskall – Henrik Ibsen som kritiker av demokratiet*, kommer også med interessante og tankevekkende innspill. Det har vært litt for mye Gateavisa og "torpedo under arken"-lettvintheter når man

har diskutert Ibsens politikk. Faktum er vel at han med sin insistering på lidenskaper og på estetisk uttrykk målbærer noe som på den ene siden gir et sympatisk forsvar for inderlighet og engasjement, men som på den andre siden lett kan tippe over i noe vi setter mindre pris på. Weber tok dessverre feil, i den grad han trodde at karisma hadde utspilt sin rolle i moderne politikk, og han slapp å oppleve Mussolini, for ikke å snakke om det som kom lenger nord litt etterpå. Engelstad uttrykker dette kjedelige, men nyttige synspunktet på følgende måte:

> *Et moderne, komplekst samfunn forutsetter at politikk utøves gjennom formaliserte apparater, støttet opp av institusjonelle normer og forventninger. Ibsen nektet å godta det* (s. 173).

Det er lett å sympatisere med Ibsens motstand, men det er også lett å sympatisere med for eksempel europeiske jøder og sigøynere (det var vel den korrekte betegnelsen den gangen?), som sikkert hadde ønsket seg en mer kjedelig og forutsigelig poltikk. Engelstad henger denne utopiske inderligheten på Nietzsche/Foucault. Georges Bataille argumenterte på liknende måter på 30-tallet i Frankrike, i gruppen Contre-Attaque. Han hevdet at motstanden mot fascismen burde tilby myter, inderlighet og deltakelse, rett og slett bruke noen av fascismens våpen mot fascismen selv, men han ble misforstått og beskyldt (urettmessig) for venstrefascisme (Myklebust 2005:8–10). Uansett denne og andre franske digresjoner gjør Engelstads kapittel Ibsen som politiker til en mer interessant person enn den gjengse kontekstsløse påstand om at han var *annarkist*, med to n'er.

En annen, spenstig skjønnlitterær belysning av et samfunnsvitenskapelig tema kommer i kapittel 9; *Kunnskapens avmakt. Vitenskap og samfunn hos Holberg, Ibsen og Bjørneboe*, nærmere bestemt en gjennomgang av *Erasmus Montanus*, *En folkefiende* og *Semmelweiss*. I alle disse skuespillene blir forholdet mellom akademisk kunnskap, folkelig og annen uvitenhet og motstand tematisert. I Holbergs komedie som et tvetydig spill med utlevering av både akademisk snobberi og av det begrensede ved folkelig fornuft. Og ved at hovedpersonen, som tross alt er av bondeslekt, tar til vettet og avsverger påstanden om at jorda er rund, når den kan koste ham livet og ikke bare kjærligheten. I *En folkefiende* (filmatisert av Steven Spielberg som *Haisommer* …), er det summen av alle 'interessene' som gjør at sannheten må undertrykkes, mens det i Bjørneboes stykke handler om makten og æren til en bestemt élite (legene).

På samme måte som garveren i *En folkefiende* ikke kan akseptere at hans nyttige samfunnsbyggende innsats har forgiftet allmenningen, så kan ikke legene leve med at de selv er problemet og ikke et bidrag til løsning av det. Som flere har påpekt blir da eksempelet barselfeber til en nærmest perfekt illustrasjon av Kuhns paradigmebegrep, for å holde oss i samfunnsvitenskapen. En helt annen sak er at dersom Bjørneboe hadde vært så påvirket av Brecht som han skryter av, så ville han ha sett at tilfellet Semmelweiss egentlig eksemplifiserer at *medisinen som institusjon er bedre enn medisinerne*. Disiplinen kan være lærenem selv om utøverne er forstokkede. Det ville kunne blitt et skuespill mer beslektet med Brechts lærestykker, hvor nytten for kollektivet går foran individuelle hensyn. Blås i det; det er Engelstad som er tema, ikke Bjørneboe, og sammenstillingen av de tre stykkene, under et overordnet Foucault-perspektiv, fungerer utmerket.

Jeg kan ikke gå grundig inn på flere av kapitlene uten fullstendig å sprenge rammene for et bokessay, men vil kort nevne avslutningskapitlet, om nasjonal litteratur, nasjonsbygging og kollektiv identitet i Norge og Tyskland, med kommentarer til forholdet mellom USA og Canada. En meget interessant tekst, som i alle fall viser at litteraturen er et altfor alvorlig felt til at det kan overlates til litteraturhistorikerne. Endelig vil jeg lede oppmerksomheten mot *Selvbetraktning gjennom kamera. Jean-Luc Godard og Le mépris*; ikke nødvendigvis fordi jeg er så veldig interessert i fransk film, men fordi Engelstad her, med et overlegent grep viser noen av begrensningene ved kulturkritikken til Adorno og Horkheimer. De tyske jødiske intellektuelle var så fremmede overfor populærkulturen at deres analyser nødvendigvis måtte bli eksentriske. *Opplysningens Dialektikk* er skrevet av to utlendinger på jorden som ikke har begreper og erfaringer som setter dem i stand til å se at til og med filmindustrien kunne levere selvrefleksjon, systemkritikk og tvetydighet. Når det er sagt, er det jo greit å ile til med et forbehold: Fremmedhet overfor amerikansk kultur kan jo fungere fantastisk som litterært og/eller sosiologisk perspektiv. I *VM i fotball, 1994*, gjør Solstad seg til en siste dagers Adorno og målbærer våre europeiske fordommer på en utmerket måte. Men vi skjønner hvorfor åttitallets utøvere av Frankfurterskolekritikk, for eksempel i Birmingham, først ble i stand til å si noe nytt etter at de hadde foretatt en revurdering av populærkulturen.

Den danske boken er nærmest nødt til å sprike mer enn Engelstads, med seksten forfattere som tar opp en rekke ulike emner over 350 sider. Enkelte av bidragene i *Den poetiske fantasi* ligger klart innenfor perspektivene til Engelstad. Dette gjelder for eksempel Bo Isenbergs fremragende gjennomgang av

Musils *Mannen uten egenskaper* som et forsøk på å

> *forstå en modernitet, som er en patologisk historisk tilstand, hvor enhver dybere mening, enhver højere idé er gået tabt og er blevet erstattet av alskens overbevisninger og efemere sociale arrangementer* (s. 73)

> *Moderniteten setter mennesket i en kronisk tilstand af opløsning og sammenføjning, gør det til et provisorium af tilfældige kombinationer af tilfældige egenskaber* (s. 73)

Selve tolkningen av Musils roman er det lite å innvende mot. Jeg synes imidlertid at Isenberg legger fryktelig mye sosiologi, litteraturteori og filosofi på denne teksten (Weber, Tönnies, Simmel, Dilthey, Nietzsche, Lukacs m.fl.). Hovedkonklusjonen hans er at i dette tilfellet så dekker litteraturen mye av det samme terrenget som sosiologien, men selvfølgelig med andre bud på sannhet og generaliserbarhet, og med mer hensyn til innlevelse og identifikasjon.

Ellers er Torben Beck Jørgensens *Weber og Kafka – det glasklare og det gådefulde byråkrati* verdt å se nærmere på. Han tar utgangspunkt i at disse to, som begge var "kulturelle tyskere" og begge var utdannet som jurister og som levde omtrent samtidig, selv om Kafka var 20 år yngre, er de to mest kjente forfattere, uansett disiplin og genre, som skriver om fenomenet byråkrati. Og at deres perspektiver, i alle fall tilsynelatende, er så forskjellige at det nesten ikke er mulig å skjønne at de tar opp samme tema. Om de da gjør det. I Webers kritikk av jernburet blir verden avfortryllet fordi alt blir rasjonelt og forutsigelig; hos Kafka forsvinner forutsigeligheten totalt. En kanskje litt rasistisk, men opplagt morsom mulig forklaring på forskjellene mellom dem kunne være at Weber levde under et prøyssisk byråkrati som ga folk angst fordi det virket, mens Kafka leve i den Tsjekkisk-Tyske delen av et Østerrike-Ungarn hvor ingen ting virket. En annen vinkling kunne være å si at Webers byråkrati er styrt av lover og regler, mens Kafkas byråkrati i *Slottet*, er styrt av posisjoner.

> *Alle positioner har endvidere en rangordning, nogle gange er den klar, de fleste gange faktisk ikke, men at der er en rangordning et sted er viktig.* (–) *Nogle af embedsmændene er så betydningsfulde at de bærer* embedsdragter*, andre er så betydningsløse at de ikke får embedsdragter, andre igjen er netop så betydningsfulde at de ikke behøver at bære embedsdragter* (s. 283)

Men Jørgensen er veldig klar på at *Slottet* er skrevet innenfor en Weber-logikk.

Store deler av boken kan "med fordel læses og fortolkes med Weber som utgangspunkt" (s. 298). Kafka fremstiller de byråkratiske overdrivelsene, f.eks. knyttet til dokumenter og hierarki, nesten som en karikatur av en idealtype. Og disse overdrivelsene skaper behov for forbindelser og personlige ytelser, en slags sprekker i byråkratiet som blir kontraproduktive og selvforsterkende. Videre tar Jørgensen opp det han kaller for problemet med det ufeilbarlige forvaltningsapparatet. Siden systemet er fortreffelig, alt er kontrollert av ansvarlige myndigheter og alt per definisjon er under kontroll, så kan ikke feil forekomme. Og siden alt er under kontroll og feil derfor ikke kan forekomme, trenger man ikke kontrollen. Ufeilbarligheten har blitt til organisasjonsideologi, og da kan man ikke reagere på små feil fordi man da må erkjenne at man har tatt feil i spørsmålet om hvorvidt feil kan forekomme. Og så videre. Her spørs det jo rett og slett om ikke Kafka står tilbake som en bedre empirisk sosiolog enn Weber; Weber skildrer en maskin, ved hjelp av en overlegen organisasjonsteori, mens Kafka skildrer hva som kan skje med den samme maskinen når den skal virke i samfunnet. Og da kunne nok hans erfaringer som embedsmann i dobbeltmonarkiet gi ham en overlegen innsikt. Pål Veidens artikkel *Kafka-sosiologien – et mulig program* (Veiden 2009) foretar også en sammenlikning mellom Kafka og Weber, men vinkler det mer på generell moderniseringsteori og tar ikke opp byråkratiidealtypene direkte. Men Veidens grep gjør at han klart faller innenfor *Den poetiske fantasis* perspektiv.

Den poetiske fantasi kommer med en tre-fire arbeider om filmkunst, som kunne ha fortjent en nærmere analyse, og flere originale grep på modernitet, på sosiologiske epifanier, på minoritetslitteratur og på pedagogikk. På et eller annet vis var det vel slike ting jeg forventet å finne i boka. Det jeg imidlertid ikke ventet, men ble desto mer begeistret for, var den brede og annerledes fortalte analysen av Chicagoskolens sosiologi*; Chicagopoesi – sociologi mellem samfundsvidenskab, journalistik og skønlitteratur*, av Rasmus Antoft, Michael Hviid Jacobsen og Anja Jørgensen. Essayet er gjort som en gjennomgang av noen sentrale bidragsytere fra den "første" og den "andre" Chicagoskolen, og starter selvfølgelig med Robert E. Park. Park fremmer ideen om sosiologen som superjournalist, mer nøyaktig og mer distansert enn vanlige journalister. Han er også veldig opptatt av førstehåndserfaringer. Det er viktig å sitte på biblioteker og å holde på med støvete dokumenter.

> *Men en ting er mere påkrævet: førstehåndsobservation. Gå hen og sæt Jer i loungen på et luksushotell og på dørtrinet til et natherberg. Sæt Jer i Guldkystens sofaer og i*

> *slummens improviserte sengeleier. Sæt Jer i koncertsalen og striptease-baren. Kort sagt mine damer og herrer: Gå du og gør eders buksebak beskidt af virkelig forskning* (Parksitat, Antoft m.fl., side 41).

Andre Chicagososiologer som trekkes frem, er essayisten Everett C. Hughes, Erving Goffman og Howard Becker. De to siste navnene er velkjente, men det gjelder i mindre grad Simmel-eleven Hughes. Hans skrivestil, hvor bakgrunnen for essayenes tilblivelse trekkes inn i stedet for å skjules, og hvor assosiasjoner og sidesprang er en del av selve analysen, er veldig interessant, ikke minst i lys av nåtidens mer temmede og formaliserte samfunnsvitenskapelige prosa. En oppsummering av ambisjonene til Chicagososiologene kan være at de ønsket en sosiologi som var levende og engasjert, og som gikk i dialog med det omkringliggende samfunn. Som Vilhelm Aubert ønsket de at samfunnsvitenskapene skulle spille inn sin viten, sin erfaring og sine kunnskaper i samfunnsdebatten, også ved å være mer interessant som litteratur. Underholdende sosiologi er ikke nødvendigvis uvitenskapelig. Men da er jeg muligens på vei over i en annen debatt? Derfor slutter jeg her.

De aller fleste samfunnsvitere ville imidlertid ha godt av å lese begge disse bøkene.

Litteratur

Bourdieu, P. 1984: *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts

Engelstad, F. 1992: *Kjærlighetens irrganger. Sinn og samfunn hos Bjørnson og Ibsen*. Gyldendal: Oslo

Myklebust, R. B. 2005: Georges Bataille. Introduksjon og resepsjon, *Agora* 3, 10–11

Nisbet, R. 1978: *Sosiologi som kunstform.* Universitetsforlaget: Oslo

Odner, K. 2005: *Thorstein Veblen. Forstyrreren av den intellektuelle fred*. Abstrakt Forlag: Oslo

Veiden, P. 2009: Kafka-sosiologien – et mulig program, i *Sosiologi i dag* 3, 5–26

Østerberg, D. 1997: Norsk romankunst 1979. Østerberg, D. *Fortolkende sosiologi II.* Oslo: Universitetsforlaget